

Պ.գ.դ. Գրեկյան Երվանդ
(ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՐԱԾ
ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

«...եւ դու սրակոյոր կ'անես նրա բոլոր արական սեռի բնակիչներին, կը խնայես կանանց, ապրանքներն ու բոլոր անասունները: Քաղաքում գտնուող ամէն ինչ ու մնացած մարդկանց աւար կը վերցնես եւ կը սեփականացնես...»

(Հին Կտակարան, Երկրորդ Օրէնք 20:12-14)

Ուրարտական հանդիսավոր արձանագրությունները և հատկապես արքայական տարեգրությունները մեծ տեղ են հատկացնում գերեվարությունների և ձեռք բերված ավարի թվարկմանը՝ հայտնելով նաև գերիներից «ոմանց սպանելու» և «ոմանց կենդանի տանելու» մասին (*aliki zašgubi aliki šeḫiri*/TI(.LA)MEŠ *agubi*)¹: Այդ տեքստերում մինչև մեկ թվի ճշգրտությամբ առանձին թվարկվում են «տղամարդիկ» (*'aše*^(MEŠ), LÚ^(MEŠ)), «(դեռահաս տարիքի) պատանիներ/երեխաներ» (^(LÚ)*ubše*)², «կանայք» (^(LÚ/MUNUS)*ediani*^(MEŠ)/^(MUNUS)*lutu*^(MEŠ)/^(MUNUS)*MEŠ*), երբեմն՝ «գինվորներ» (^(LÚ)*MEŠ gunušini*/^(LÚ)*ÉRIN*^(MEŠ)), և մեկ դեպքում առանձնացված նշվում են նաև «մանուկներ»-ը (^(LÚ)*TUR*^(MEŠ)): Համաժամանակյա նորասորեստանյան տեքստերը, ընդհակառակը, տալիս են «երիտասարդ թե մեծ, տղամարդ թե կին» գերիների թվի միայն ամփոփիչ տվյալներ՝ առանց որևէ մանրամասնության (*UN.MEŠ/niše TUR/šeḫer GAL/rabi NITA/zikar u MUNUS/sinniš*)³ (նկ. 1):

¹ Ուրարտում իրականացված գերեվարությունների համար տե՛ս Меликишвили 1951: 27сл.; նույնի՝ 1954: 346сл.; Дьяконов 1952: 90сл.; Çilingiroğlu 1983: 311ff.

² Այս տերմինի (^(LÚ)*arše* ընթերցումը ակնհայտորեն տեղին է (տե՛ս և հմմտ. Меликишвили 1960: 212, прим.3; КУКН, стр. 436): Տերմինի (^(LÚ)*ubše* ընթերցման և թարգմանության համար հմմտ. Дьяконов 1963a: 91.

³ Grayson, Novotny 2012, No. 3 (16); No. 4 (14). Նորասորեստանյան դարաշրջանում ասորեստանցիների կողմից տեղահանված բնակչության քանակական հաշվարկների համար տե՛ս Oded 1979: 22ff.

Մեզ հասած աղբյուրների ոչ ամբողջական տվյալներով Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններ և նրա սահմաններից դուրս ձեռնարկված ուրարտական արշավանքների ժամանակ գերեվարվել է 629.519 մարդ, այդ թվում՝ 18.722 «տղամարդ»¹, 186,461 «պատանի/երեխա», 214,369 «կին», 28,740 «ռազմիկ», ընդհանուրը՝ 448,292 մարդ (տե՛ս Հավելվածը): Ավելի քան 181 հազար է կազմում այն գերիների թիվը, որոնց դեպքում աղբյուրները նշում են միայն հանրագումարային թվեր՝ գերեվարված «ժողովրդի» (^{LÚ}taršū^uani/^{LÚ}UN^(MEŠ)) շարքում չառանձնացնելով «տղամարդկանց», «դեռահասներ/երեխաներ»-ի կամ «կանանց» թվաքանակները: Ինչ վերաբերում է Մենուայի արձանագրություններից մեկում նշված տեղեկությանը էթիունի երկրից տարված «հիսուն բյուր» (50 *atibi*) գերիների մասին², ապա ակնհայտ է, որ այդ թիվը խիստ չափազանցված է կամ էլ ավելի շուտ գործ ունենք գրչի սխալի հետ³:

Նշվածից բացի պետք է հաշվի առնել, որ ուրարտական աղբյուրները շուրջ չորս տասնյակ անգամ հայտնում են գերեվարությունների մասին՝ առանց որևէ թվական տվյալ նշելու, և նկատի ունենալով, որ միջինացված հաշվարկի դեպքում յուրաքանչյուր արշավանքի ժամանակ գերի է տարվել շուրջ 5 հազար մարդ⁴, ապա նման հաշվարկի դեպքում կարող ենք ենթադրել աղբյուրների չնշած ևս մոտ 200 հազար գերիների մասին: Դրանով ուրարտական արշավանքների ժամանակ գերեվարվածների ընդհանուր թիվը կարող է կազմել առնվազն 830 հազար մարդ: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ նաև, որ գերեվարությունների մասին հիմնական թվական տվյալները հայտնող Արգիշթի Մենուայորդու և Սարդուրի Արգիշթորդու տարեգրությունները թերի են (անհայտ է մնում այս ար-

¹ Գերեվարված «տղամարդկանց» ընդհանուր թիվը կազմում է 25,322 հոգի: Հետազոտողները հիմնականում համակարծիք են, որ էրեբունի ամրոցի շրջակայքում վերաբնակեցված Խատե և Ծուպա երկրների 6600 հարյուր ռազմիկները հավաքագրվել են նախորդ տարի դեպի արևմուտք՝ Թաբալ, Մելիտիա և այլ երկրների դեմ ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ գերեվարված և կենդանի տարված 8698 «տղամարդկանց» շարքից (տե՛ս Меликишвили 1953: 27 сл., հմմտ. Salvini 2002: 41): Ըստ այդմ, «տղամարդկանց» ընդհանուր քանակից հանվել է 6600 թիվը, որն արտացոլված է «ռազմիկներ»-ի ընդհանուր թվաքանակի մեջ:

² CTU I, A 5-2A3-F3 etc.

³ Օրինակ՝ 5 *atibi*՝ «հիսուն հազար»-ի փոխարեն:

⁴ Համեմատության համար կարելի է նշել, որ մոտավորապես 3-5 հազ. մարդ է միջինը կազմել խեթական արքաների արշավանքների ժամանակ գերեվարվածների թիվը (տե՛ս Lorenz, Schrakamp 2014: 45):

քաների գահակալության համապատասխանաբար 5 և առնվազն 15 տարիների պատմությունը), և որ գերեվարվածների թիվը, անկասկած, լինելու էր շատ ավելի մեծ¹:

Ուշադրություն է գրավում այն, որ մեզ հասած աղբյուրներում նշված գերիների ընդհանուր թվաքանակի մեջ «տղամարդիկ» կազմել են բավական փոքր թիվ, ըստ պահպանված տվյալների՝ 19 հազարից պակաս մարդ, որոնց էլ, եթե գումարենք գերեվարված «ռազմիկներ»-ի թիվը՝ մոտ 29 հազար մարդ, այնուամենայնիվ, կունենանք ոչ ավելի, քան 48 հազար մարդ. 448 հազարից և սա՝ գերիների ընդհանուր թվաքանակի նվազագույն հաշվումներով: Գերի տարված տղամարդկանց և ռազմիկների քանակը միասին կազմում է գերիների մոտ 10.59 տոկոսը, իսկ եթե առանձնացնենք «ռազմիկներ»-ին (մոտ 6.41), որոնց, անկասկած, ընդգրկել են զորքերում և չեն դիտարկել իբրև աշխատուժ, և որոնց ներգրավվածությունը տնտեսության մեջ եղել է սահմանափակ կամ դրվագային, ապա գերի տարված տղամարդկանց քանակը կկազմի ընդամենը մոտ 4.18 տոկոս: Այդ հարաբերակցությունը շատ ավելի փոքր կարող է լինել, եթե հաշվի առնենք նաև այն 181 հազար գերիներին, որոնք աղբյուրներում նշված են հանրագումարային թվերով: Եթե ամփոփենք նշվածը, ապա ուրարտական աղբյուրների մատնանշած և ենթադրվող շուրջ 830 հազար գերեվարվածների մեջ տղամարդկանց թիվը կազմելու էր ոչ ավելի, քան մոտ 35 հազար մարդ:

Փաստ է, որ գերի տարված «տղամարդկանց» թիվը չնչին է, իսկ գերիների ճնշող մեծամասնությունը կազմել են «կանայք» և «դեռահասներ»-ը՝ համապատասխանաբար մոտ 47.82 և 41.59 տոկոս: Սա մղում է մտածելու, որ ուրարտական տեքստերում առկա պնդումը՝ «ոմանց սպանելու» մասին, իրական էր և կարող էր առավելապես վերաբերել չափափաս/զենք կրելու ունակ արական բնակչությանը: Այս առումով ուշագրավ է, որ գերի տարված «տղամարդկանց» հիշատակելիս ուրարտական աղբյուրներն առանց բացառության շեշտում են նրանց «կենդանի» տանելու փաստը (հմմտ. LU TI^{MES}/šehiri արտահայտությունը՝ «կենդանի տղամարդիկ» կամ «կենդանի (տարված) տղամարդիկ»²: «Կենդանի» տանելու փաստը երբեմն նշվում է նաև «ռազմիկներ»-ի դեպքում (LU ÉRIN^{MES} šehi(e)ri)³, մինչդեռ ո՛չ «կանանց» և ո՛չ էլ «դեռահասներ/երեխաներ»-ի դեպքում այդ փաստը երբեք չի շեշտադրվում:

¹ Ուրարտական արքաների տարեգրությունների կառուցվածքի վերակազմությունը տե՛ս Grekyan 2015: 91ff.

² KUKH, 173 II₂₀, 45, 241 F₂₉; CTU I, A 8-3 II₂₀, 45, 9-3 VI₂₉.

³ KUKH, 173 I_{x+13}; CTU I, A 8-3 I₁₃.

Ուրարտական իշխողների վարած այս քաղաքականության արտացոլումը կարելի է գտնել վաղերկաթեդարյան դամբարանային նյութերում: Օրինակ, Հայաստանի տարածքում ընկած Թալինի և Հոռոմի վաղերկաթեդարյան դամբարանադաշտերի պեղումների տվյալները ցույց են տալիս, որ այստեղ իսպառ բացակայում են դեռահաս տարիքի (10-19 տարեկան) պատանիների/երեխաների թաղումները¹: Դա կարող է վկայել, որ այդ տարիքային խմբի պատանիները/երեխաները գերեվարվել են ուրարտական արշավանքների ժամանակ՝ ի տարբերություն 20-29 տարեկան տղամարդկանց տարիքային խմբի: Այդ խմբի թաղումները կազմում են ամենամեծ խումբը՝ ըստ Հոռոմի, և ամենամեծ խմբերից մեկը՝ ըստ Թալինի նյութերի²: Տղամարդկանց համար առավել կենսունակ տարիքում մահացության այդպիսի մեծ ցուցանիշը կարող է լինել մի կողմից՝ ռազմական բախումների հետևանք, իսկ մյուս կողմից՝ կարող է հուշել, որ նվաճողները ոչնչացրել են հատկապես տարիքային այդ խմբին պատկանող չափահաս արական/զենք կրելու ունակ բնակչությանը՝ «ռազմիկներ»-ին:

Թեև ուղղակի վկայություններ չկան, սակայն չի բացառվում, որ կենդանի թողնված և Ուրարտու գերեվարված տղամարդկանց կուրացրել են՝ սահմանափակելու նրանց շարժունակությունը և կանխելու անհնազանդության հնարավոր փորձերը, իսկ նրանց աշխատուժն օգտագործվել է այնպիսի աշխատանքներում, որոնք միատոն են և արհեստավարժ մոտեցում չեն պահանջում: Տղամարդ ռազմագերիներին կուրացնելու երևույթը վկայված է հին Առաջավոր Ասիայի ողջ պատմության ընթացքում³: Օրինակ, խանիգալբադցի 14,400 ռազմիկների կուրացնելու և գերեվարելու մասին է հաղորդվում ասորեստանյան արքա Սալմանասար I-ի տեքստերից մեկում⁴: Ավելին, կարելի է ենթադրել անգամ, որ կենդանի թողնված արական սեռի գերիների մի մասին ներքինացրել են⁵. դրա վկայությունը կարելի է համարել Ռուսախինիլի Կիլբանիկայի (Թոփրաքքալե) քաղաքի պալատական/տաճարային անձնակազմը թվարկող տեքստում 2411 «դեռահասներ»-ի հիշատակությունը ներքինիների շարքում⁶: Այս երևույթը նույնպես խորթ չէր հին Առաջավոր Ասիայի համար⁷:

¹ Ավետիսյան, Մկրտչյան 1994: 26:

² Նույն տեղում::

³ Gelb 1973: 87; Heimpel 2009: 43ff.; Snell 2011: 7. Խեթական օրինակի համար տե՛ս Beal 2007: 95.

⁴ Grayson 1987: 184 (A.O.77.1 74-75).

⁵ Տե՛ս նաև Дьяконов 1983a: 57.

⁶ Дьяконов 1963a: 39; КУКН, 412 лиц. стор II. հմմտ. CTU IV, CT Tk-111.

⁷ Ռազմագերիներին ներքինացնելու երևույթի վաղ վկայությունների համար

Այն, որ տնտեսության մեջ, ներառյալ հողագործական և շինարարական ծանր աշխատանքները, օգտագործվել է հիմնականում կանանց և երեխաների աշխատուժը, վկայված է Ուրի III-ի հարստության օրոք¹, միկենյան աշխարհում², միջինասորեստանյան³ և նորասորեստանյան դարաշրջաններում⁴: Որպես օրինակ կարող ենք նշել Ուրի III-ի հարստության արքա Շուլգիի կառավարման 48-րդ տարով թվագրվող տեքստերից մեկը: Նրանում նշվում են տեքստիլագործության մեջ ներգրավված շուրջ 10 հազար կախյալների տրված օրապահիկ գարու չափաքանակները ամսական և տարեկան կտրվածքով, ընդ որում նշված թվաքանակի մեջ կանայք և երեխաները կազմել են աշխատողների ավելի քան 96 տոկոսը՝ համապատասխանաբար 6423 կին, 3157 երեխա⁵:

Տնտեսության մեջ կանանց ներգրավվածության վկայությունների հանդիպում ենք նաև ուրարտական տեքստերում: Մասնավորապես Մենուա Իշպուինորդու օրոք կազմված տեքստերից մեկը վկայում է նորանվաճ «ամայի» տարածքներ գերեվարված կանանց բերելու մասին, ովքեր պետք է հողային/երկրագործական աշխատանքներ կատարեին (...*ui gi ištini šidauri* ^u*ediani parubi eršedubi ištini*)⁶: Իշպուինի և Մենուայի շրջանին պատկանող երկու տեքստերում կարծես թե նշվում է գերեվարված կանանց ինչ-որ արտոնյալ համայնքի, տվյալ դեպքում՝ տուշպացիներին (բառացի՝ «Տուշպա (քաղաքի) տղամարդկանց»⁷) տալու մասին (*kamni* ^u*ediani 'ašinie* URU*tušpai* (URU) *manu inini gurdari*)⁷: Հնարավոր է, այդ մասին է խոսվում նաև Մենուայի թողած Գործոթի ընդարձակ արձանագրության մեջ⁸: Մի քանի այլ տեքստեր վկայում են «մնացած տղամարդկանց զինվորներին տալու» (*ali 'aše manu arubi* ^u*huradina* ^e*MEŠ*)⁹ կամ «տղամարդկանց և կանանց զինվորներին առանձին տալու» մասին (*šeri*

տե' u Asher-Greve 2008: 130:

¹ Дьяконов 1968: 11 и прим. 42; նույնի՝ 19836: 270սլ.; Gelb 1973: 81ff.; Uchitel 1984: 261ff.; Adams 2010: 3ff. տե' u նաև Snell 2011: 6f.

² Uchitel 1984: 257f., 274ff.; Palaima 2004: 285; Olsen 2014: 60ff.

³ Postgate 2008: 85.

⁴ MacGinnis 2012: 13ff.

⁵ Uchitel 2002: 621ff.

⁶ CTU I, A 5-24 V06-11.

⁷ КУКН, 31, лиц. стор.40-43, обор. стор.19-21, 35, обор. стор. Текст III36-38; CTU I, A 3-4 R039'-41', A 3-9 V036-38.

⁸ CTU I, A 5-2A5-6-F5-6.

⁹ Տե' u, օրինակ, КУКН, 44, верх. стор.14-15, лиц. стор.8; CTU I, A 5-9 f. s.14-15. A 5-9 f. f.8 ինչպես նաև՝ A 18-4 R07-9:

'aše^{MUNUS} lutu^{LÚ} A.SI^{MES} -"e arubi)¹:

Այստեղ նկատենք, որ ռազմագերիներին զինվորների միջև բաժանելու երևույթը նորություն չէր: Տաճարներից զատ ռազմագերիներին զինվորների միջև բաժանելու փաստը վկայված է, օրինակ, Մարիի տեքստերում²: Նույն երևույթն առկա է նաև նորասորեստանյան շրջանում: Իր արձանագրություններից մեկում ասորեստանյան արքա Շամշի-Ադադ V-ը հայտնում է գերված ռազմիկներին «ինչպես մորեխներ»-ի իր երկրի զինվորներին տալու մասին³: Դեպի Շուբրիա իրագործված հաղթական արշավանքից հետո գերիներին «ինչպես ոչխարների և այծերի» ասորեստանյան ազնվականությանն ու խոշոր քաղաքների բնակչությանը բաժանելու մասին է հայտնում ասորեստանյան արքա Ասսարհադդունը⁴:

Ուրարտական տեքստերը հաճախ են նշում, որ թվարկված ավարը բաժին է հասել միայն արքային (*i-na-ni MAN-e nu-na-bi*), իսկ այն, ինչ զինվորներն են վերցրել, «առանձին են տարել» (*mi-i a-li^{LÚ} A.SI^{MES} -še ir-bi-tú še-ri pa-ar-tú*)⁵: «Խաթթուաասի տերեր»-ի (իմա՝ հրամանատարների), խեթական բանակի կառավարտիկ և հետևակային զինվորների տարած գերիների մասին հայտնի է խեթական տեքստերից⁶: Ասորեստանյան բարձրաքանդակներում հաճախ հանդիպող մոտիվներից մեկը՝ գերիների խմբին ուղեկցող ասորեստանյան զինվորի պատկերով, կարող է վերաբերել նրան բաժին հասած գերիներին՝ իբրև մասնաբաժին ընդհանուր ավարից⁷:

Անկասկած, ուրարտական արշավանքները նվաճված երկրների համար ունեցել են ծանր հետևանքներ: Որպես կանոն՝ արշավանքների ժամանակ տեղի բնակավայրերը հրդեհվում և ավերվում էին: Ուրարտական արձանագրություններում հաճախ է հանդիպում ամրոցները քանդելու և քաղաքները հրդեհելու մասին կաղապարային ձևակերպումը (*URU^{MES} GIBÍL-bi É.GAL^{MES} har-har-šú-bi*)⁸: Վաղերկաթեդարյան մի շարք բնակավայրերի ավերումը ուրարտացիների կողմից վկայված է հնագիտորեն (Արմավիր⁹, Կարմիր բլուրի վաղերկաթեդարյան բնակատեղի¹, Դվին²,

¹ КУКН, 241 F28; CTU I, A 9-3 VI28.

² Richardson 2011: 30.

³ Grayson 1996: 188 (A.O.103.1 iv 34-36).

⁴ Leichty 2011, No. 33 iii 21'-22'.

⁵ Տե՛ս, օրինակ, КУКН, 241 C45-46; CTU I, A 9-2 II45'-46'.

⁶ Lorenz, Schrakamp 2014: 45f.

⁷ Nadali 2014: 109.

⁸ Տե՛ս, օրինակ, КУКН, 173 Ix+7; CTU I, A 8-3 I7.

⁹ Мартиросян 1974: 19.

Մեծամոր³, Էլան⁴, Շամիրամ⁵, Հոռոմ⁶, Հասանլու IVB⁷, Հաֆթավան-թեփե IV⁸, Կորդլար Թեփե II-I⁹, Դինքա Թեփե II¹⁰, Գյոյ-թեփե¹¹ և մերձուրմյան ավազանի վաղերկաթեդարյան այլ բնակավայրեր¹², Նորշունթեփե և Աղծնիքի այլ բնակավայրեր¹³, Քյոշքերբաբա¹⁴, Ալթընթեփե¹⁵ ևն): Դրանք բոլորն էլ հրդեհվել և ավերվել են Ք.ա. IX դ. վերջ – VIII դ. սկզբներին¹⁶: Ուրարտական աղբյուրների համաձայն՝ ընդհանուր առմամբ նվաճվել և ավերվել է ավելի քան 1841 բնակավայր, որոնցից 16-ը «արքայական քաղաքներ» են, 383-ը՝ ամրոցներ, շուրջ 1440-ը՝ ամրություններից զուրկ գյուղեր և ավաններ: Աղբյուրների մատնանշած բնակավայրերի մեծամասնությունը տեղորոշվում է Լեռնաշխարհի սահմաններում (304 ամրոց և «արքայական քաղաք», 1284 գյուղ և ավան):

Հինարևելյան աղբյուրներից հայտնի են դեպքեր, երբ հարձակման ենթարկված երկրի բնակչության կորուստը կազմել է մինչև 90 տոկոս: Այս առումով բնութագրական է Ք.ա. 701թ. ասորեստանյան արքա Սինախերիբի կողմից դեպի Հուդայի թագավորություն ձեռնարկված արշավանքը:

Սինախերիբն իր արձանագրություններում հայտնում է Հուդայի թագավորությունից 200.150 մարդու տեղահանելու մասին¹⁷: Ք.ա. VIIIդ. վերջերի համար Հուդայի բնակչության թիվը, հնագիտական իրավիճակից ելնելով, գնահատվում է 110-250 հազարի սահմաններում¹⁸: Եթե որպես

¹ Сорокин 1958: 149; Мартиросян 1961: 63.

² Кушнарева 1977: 107 сл.

³ Խանգադյան և այլք 1973: 56-58, 189.

⁴ Խանգադյան 1979: 11:

⁵ Արեշյան 1985: 14:

⁶ Badaljan *et al.* 1994: 9ff.

⁷ Muscarella 1989: 34ff.; նույնի՝ 2012: 267ff., Fig. 18.03 – 18.04, ինչպես նաև ստորև՝ ծնթ. 61:

⁸ Burney 1972: 139.

⁹ Kroll 2012: 143.

¹⁰ Muscarella 1994: 140.

¹¹ Kleiss, Kroll 1977: 116.

¹² Muscarella 1974: 82; Danti 2013: 367f.

¹³ Hauptmann 1971: 76.

¹⁴ Bilgi 1983: 113f.

¹⁵ Karaosmanoğlu *et al.* 2014: 78.

¹⁶ Smith 2003: 166ff.

¹⁷ Grayson, Novotny 2012, No. 4 (51), 16 (Col. iv 3); etc.

¹⁸ Zorn 2014: 91.

հիմք վերցնենք երկրորդ՝ առավելագույն թիվը և հավատանք ասորեստանյան աղբյուրների տվյալներին, ապա ստացվում է, որ Հուդայի թագավորությունը միայն գերեվարությունների հետևանքով կորցրել է իր բնակչության մոտ 80 տոկոսը: Դրան պետք է գումարել նաև արշավանքի ժամանակ բնակչության կրած զուտ ֆիզիկական կորուստները: Սինախերիբի զորքերի կողմից հրեական Լակիշ քաղաքի գրավման ժամանակ զոհված խաղաղ բնակիչների թիվը, դատելով այստեղ բացված չորս զանգվածային թաղումներից, հասել է առնվազն 1500 մարդու, ներառյալ կանայք և երեխաներ: Դա կարող էր կազմել քաղաքի ողջ բնակչության 75-90 տոկոսը¹, հաշվի առնելով, որ քաղաքը զբաղեցրել է մոտ 8 հա տարածք, իսկ այստեղ բնակչության խտությունը մեկ հեկտարի համար ենթադրվում է 200-250 մարդու սահմաններում²: Խաղաղ բնակչության կրած ֆիզիկական կորուստները գերեվարվածների թվաքանակին հավելելու դեպքում մենք կունենանք Սինախերիբի արշավանքի ժամանակ Հուդայի բնակչության կրած կորուստների շատ ավելի մեծ տոկոս:

Այստեղ կարող ենք նշել, որ ուրարտական տեքստերում նույնպես եզակի չեն ավերածություններից և գերեվարություններից բացի բնակչությանը զանգվածաբար ոչնչացնելու մասին տեղեկությունները: Օրինակ, Արգիշթի Մենուայորդու «Խորխորյան տարեգրության» մեջ նշվում է Բիխաուծունի քաղաքն իր բնակիչներով հանդերձ այրելու մասին (^{URU}*bi-[ba]-ú-[s/z]u-ni-e URU-e* ^{LU}*ta-ar-šú-a-na-ra-ni GIBÍL-bi*)³: Սարդուրի Արգիշթորդու «Գանձադռան տարեգրության» մեջ, խոսելով Կուլխա երկրի «արքայական քաղաք» Իլդամուշան գրավելու մասին, հատուկ շեշտվում է տեղի բնակիչներին այրելու և քաղաքի կայազորը ոչնչացնելու փաստը (^{URU}*<il>-/da-mu/-šá-ni URU MAN-nu-si gu-nu-šá-[a b]a-ú-bi UN^{MES}-ra-ni GIBÍL-b[i]* ^{LU}*ir-di^{KUR}qul-ba-i za-aš-gu-bi*)⁴: Ուշկիանի և Բամնի (°)⁵ լեռների վրա ապաստանած բնակչությանը ոչնչացնելու մասին է նշվում տարեգրության մեկ այլ հատվածում⁶:

Ուրարտական զորքերի կողմից իրականացված զանգվածային կոտորածի հնագիտական վկայության բնութագրական օրինակը Հասան-

¹ Zorn 2014: 83ff.

² Zorn 1994: 33f.

³ KYKH, 173 II44-45; CTU I, A 8-3 II44-45.

⁴ KYKH, 241D_{x+6-12}; CTU I, A 9-3 III4'-10'.

⁵ Այսպես է թարգմանված տեղանունը նախորդ հրատարակություններում: Տե՛ս KYKH, 241F27: Միրյո Սալվինին ընթերցում է ^{KUR}*ba-am-ni*: (CTU I, A 9-3 VI27)

⁶ KYKH, 241F26-28; CTU I, A 9-3 VI26-28.

լուն է: Վերջինս մերժումյան ավազանի վաղերկաթեդարյան շրջանի խոշորագույն քաղաքական կենտրոնն էր, հավանաբար ասորեստանյան աղբյուրների հիշատակած Գիլգանու երկրի մայրաքաղաքը¹: Ք.ա. IX դ. վերջերին ուրարտական զորքերի կողմից այն նվաճվում է²: Հասանլուի IVB շերտի պալատական համալիրի գրավման ժամանակ զոհված բնակիչների թիվը կազմում էր առնվազն 285 մարդ³, և հաշվի առնելով Հասանլուի տարածքն ու նրանում ընդարձակ պալատական համալիրի գոյությունը՝ կարելի է նշել, որ նվաճողներն ըստ էության կոտորել են քաղաքի ողջ բնակչությանը, ներառյալ մեծաթիվ կանանց, երեխաների և մանուկների⁴: Ընդ որում, բնակիչների մի մասին՝ մոտ 70 հոգու, գերազանցապես կանանց և երեխաների, նվաճողները քշել են դեպի որպես տաճար ծառայող պալատի կառույցներից մեկը՝ այսպես կոչված Burned Building II-ը (կամ բնակիչներն են փորձել ապաստանել տաճարում), որտեղ և անխնա կոտորել են. զոհվածների մեծ մասը մահացու հարված է ստացել գլխին, շատերի վերջույթներն անդամահատված են:

Ինչ խոսք, նշված օրինակները ցույց են տալիս, որ ուրարտական արքաների արշավանքների ժամանակ տեղ են գտել նաև բնակչության զանգվածային կոտորածների դեպքեր: Դրան պետք է հավելել նաև այն փաստը, որ բնակչության ֆիզիկական կորուստներն աճելու էին գերեվարությունների ժամանակ կամ ճանապարհին և հատկապես այն դեպքերում, երբ ուրարտացիները ձերբազատվել են գերի ընկած բնակչության արական՝ զենք կրելու ունակ զանգվածից: Աղբյուրներից դատելով՝ դա կազմել է տղամարդկանց 67-75 կամ գերեվարվածների ընդհանուր թվի 13.27-18.73 տոկոսը⁵: Եթե ընդունենք, որ ուրարտական աղբյուրների վկայություններն իրոք վերաբերում են գերի տարված շուրջ 830 հազար մարդու, ապա կարելի է մտածել, որ գերեվարությունների ընթացքում սպանված զենք կրելու ունակ արական բնակչության ընդհանուր թիվը կազմելու էր մոտ 130-190 հազար մարդ:

Նման հաշվարկի համար հիմք ենք վերցնում չորսից հինգ հոգանոց ընտանիքում առնվազն մեկ չափահաս տղամարդու առկայությունը⁶:

¹ Reade 1979: 175ff.

² Dyson, Muscarella 1989: 19ff.; Muscarella 1989: 34; նույնի՝ 2006: 75ff., ինչպես նաև վերը՝ ծնթ. 42:

³ Danti 2013: 354:

⁴ Muscarella 1989: 32ff.; նույնի՝ 2006: 77.

⁵ Հմմտ. Дьяконов 1983a: 57:

⁶ Նորասորեստանյան շրջանի գրավոր աղբյուրներից դատելով՝ մեկ ընտանիքի համար որպես միջին թիվ կարելի է նշել չորս անձը: St' u Wiggermann

Որպես զուգահեռ այստեղ նույնպես կարող ենք դիմել հինարևելյան աղբյուրներին: Մասնավորապես Սալմանասար III-ի տեքստերից մեկում խոսվում է 2800 ռազմիկների սպանելու և 14.600 մարդու գերեվարելու մասին¹: Սպանվածների թիվը կազմում է ընդհանուրի մոտ 16 տոկոսը, և կարելի է մտածել, որ այս դեպքում ևս ասորեստանցիները կոտորել են բոլոր զենք կրելու ունակ տղամարդկանց, որոնց աղբյուրն անվանում է «ռազմիկներ» (GAZ.MEŠ): Խեթական տեքստերից մեկում նշվում է արքայի հրամանը դիմադրություն ցուցաբերած քաղաքի բոլոր տղամարդկանց սպանելու և մնացյալ գերիներին (NAM.RA/*arnuwalaš*) արքայի մոտ ուղարկելու մասին² և այլն³: Չափահաս արական բնակչության կոտորածի հիշատակումների բազմիցս կարելի է հանդիպել «Հին Կտակարան»-ում⁴:

Ինչ խոսք, վերը նշված օրինակները հիմք չեն տալիս պնդելու, որ ուրարտական զորքերն ամենուրեք իրականացրել են բնակչության զանգվածային ջարդեր: Պալատական/տաճարային տիպի տնտեսություն ունեցող ուրարտական պետությունը, որը փորձում էր հաստատվել լեռնաշխարհի հարթավայրային շրջաններում և վերաձևելով լանդշաֆտը՝ այն հարմարեցնել պետության պահանջներին, աշխատուժի խիստ մեծ կարիք ուներ, ինչը ստացվում էր հիմնականում գերեվարությունների հաշվին: Այլ բան է, որ նվաճողները գերի տարված հսկայական բնակչությանը վերահսկելու խնդիր ունեին, որը և, ինչպես երևում է, փորձել են լուծել չափահաս արական բնակչությանը զանգվածաբար կոտորելով, իսկ կենդանի թողնված արական սեռի գերիներին, ամենայն հավանականությամբ, կուրացնելով:

Լայնածավալ գերեվարություններին վերաբերող տեղեկություններով հագեցած ուրարտական արքայական արձանագրություններում հանդիպում են նպատակային վերաբնակեցումների վերաբերող ընդամենը մի քանի վկայություններ: Ուրարտական իշխողների իրականացրած գերեվարությունների, ինչպես նաև վերաբնակեցումների ունեցած ազդեցությունը Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության էթնոլեզվական պատկերի վրա մենք կքննարկենք մեկ այլ աշխատանքում:

2000: 190; Galil 2007: 346, Tab. 33-34. Հմմտ. նաև Zorn 1994: 33 (միջինը՝ 4-5.5 մարդ): Ուգարիթում մեկ ընտանիքի անդամների միջին թիվը կազմում է 5.25 մարդ: Տե՛ս Garr 1987: 31ff. Տե՛ս նաև՝ Adams 1981: 144.

¹ Grayson 1996: 17 (A.O.102.2: ii 10b-12a).

² Hoffner 2002: 63.

³ Ամփոփ տե՛ս նաև՝ Дьяконов 1963: 16.

⁴ Հղումների համար տե՛ս Zorn 2014: 85f.

- Ավետիսյան Պ., Մկրտչյան Ռ.. 1994, Թալինի վաղ երկաթեդարյա դամբանների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության փորձ, Քալանթարյան, Հարությունյան 1994 գրքում, 24-27:
- Արեշյան Գ., 1985, Շամիրամի հուշարձանախմբի սիստեմատիկ պեղումների տասնամյակը, ՀԱԱՆԳՆ 1983-1984, Ջեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 13-15:
- Խանզադյան Է.Վ. 1979, Էլառ-Դարանի, Երևան:
- Խանզադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս. 1973, Մեծամոր, Երևան:
- Քալանթարյան Ա.Ա., Հարությունյան Ս.Բ. 1994 (խմբ.), Հայաստանի հանրապետությունում 1991-1992 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան նվիրված Գ.Ա. Տիրացյանի հիշատակին, Ջեկուցումների թեզիսներ, Երևան:
- Арутюнян Н.В. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван.
- Дьяконов И.М. 1952, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, ВДИ 1 (39), 90-100.
- Дьяконов И.М. 1963а, Урартские письма и документы, Москва-Ленинград.
- Дьяконов И.М. 1963б, Община на древнем Востоке в работах советских исследователей, ВДИ 1 (83), 16-34.
- Дьяконов И.М. 1968в, Проблемы экономики. О структуре общества Ближнего Востока до середины II тыс. до н.э.: 4. Структура государственного сектора экономики в Западной Азии, ВДИ 4 (106), 3-40.
- Дьяконов И.М. 1983а, Урарту, Фригия, Лидия, в кн. Дьяконов 1983в, 267-280.
- Дьяконов И.М. 1983б, Царство Шумера и Аккада: III династия Ура, в кн. Дьяконов и др. 1983, 45-68.
- Дьяконов И.М. 1983в (ред.), Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть первая: Месопотамия, "История Древнего Востока", том 1. Москва.
- Дьяконов И.М., Неронова В.Л., Свенцицкая И.С. 1983 (ред.), История Древнего Мира, том 2: Расцвет древних обществ. Москва.
- Кушнарева К.Х. 1977, Древнейшие памятники Двина. Ереван.
- Мартиросян А.А. 1961, Город Тейшебаини по раскопкам 1947-1958 гг. Ереван.

- Мартirosян А.А. 1974, Аргиштихинили. Археологические памятники Армении 8. Урартские памятники I. Ереван.
- Меликишвили Г.А. 1951, Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири-Урарту, ВДИ 4 (38), 22-40.
- Меликишвили Г.А. 1953, К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту, ВДИ 1 (43), 22-29.
- Меликишвили Г.А. 1954, Древневосточные материалы по истории народов Закавказья I. Наири-Урарту. Тбилиси.
- Меликишвили Г.А. 1960, Урартские клинообразные надписи. Москва.
- Сорокин В.С. 1958, Следы древнейшего поселения у Кармир-блур, СА 2, 149-163.
- Abrahami Ph, Battini L. 2008 (eds.), *Les armées du Proche-Orient ancien (IIIe-Ier mill. av. J.-C.)*, BAR IS 1855. Oxford.
- Adams R. McC. 1981, *Heartland of Cities. Survey of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*. Chicago – London.
- Adams R. McC. 2010, *Slavery and Freedom in the Third Dynasty of Ur: Implications of the Garshana Archives*, *Cuneiform Digital Library Journal*, 2010/2, 1-8.
- Badaljan R., Kohl Ph., Stronach D., Tonikjan A. 1994, Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia, Iran 32, 1-29.
- Beal R.H. 2007, Making, Preserving, and Breaking the Peace with the Hittite State, in: Raaflaub 2007, 81-97.
- Biber H., Işik K., Erdoğan S. 2015 [2016], *The Story of Tirmet Stele (Reconstruction of Tirmet Stele in the Light of New Stele Fragments)*, *AJNES* 9/2 (forthcoming).
- Bilgi Ö. 1983, Köşkerbaba Höyük Kazıları – 1982, KST 5, 113-116.
- Biscione R., Hmayakyan S., Parmegiani N. 2002 (eds.), *The North-eastern Frontier. Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin*. Roma.
- Bradley K., Cartledge P. 2011 (eds.), *The Cambridge World History of Slavery*, vol. I. *The Ancient Mediterranean World*. Cambridge.
- Brice L.L., Roberts J.T. 2011 (eds.), *Recent Directions in the Military History of the Ancient World*, "Publications of the Association of Ancient Historians" 10. Claremont, CA.
- Burney Ch.A. 1972, Excavations at Haftavān Tepe 1969: Second Preliminary Report, Iran 10, 127-142.
- Çilingiroğlu A. 1983, Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları/Mass Deportations in the Urartian Kingdom, *AnAr* 9, 311-317 / 319-323.

- Çilingiroğlu A., French D.H. 1994 (eds.), *Anatolian Iron Ages 3*, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August, 1990. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph No. 16, Ankara.
- Danti M.D. 2013, The Late Bronze and Early Iron Age in Northwestern Iran, in: Potts 2013, 327-376.
- Dyson R.H., Jr., Muscarella O.W. 1989, Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV, "Iran" 27, 1-27.
- Dyson R.H., Jr., Voigt M. 1989 (eds.), *East of Assyria: A Highland Settlement of Hasanlu*, "Expedition" 31/2-3, 1-127.
- Galil G. 2007, *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*, CHANE 27. Leiden – Boston: Brill.
- Garcia-Ventura A. 2014, Ur III Biopolitics. Reflections on the Relationship between War and Work Force Management, in: Nadali, Vidal 2014, 7-23.
- Garr W.R. 1987, A Population Estimate of Ancient Ugarit, BASOR 266, 31-43.
- Gelb I.J. 1973, Prisoners of War in Early Mesopotamia, JNES 32/1-2, 70-98.
- Grayson A.K. 1987, *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (To 1115 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. I. Toronto – Buffalo – London.
- Grayson A.K. 1996, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC)*, The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods, vol. III. Toronto – Buffalo – London.
- Grayson A.K., Novotny J. 2012, *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704-681 BC)*, Part 1, RINAP 3/1, Winona Lake.
- Grekyan Y.H. 2015, The Regnal Years of the Urartian Kings Argišti Menuahi and Sarduri Argištihi, AJNES 9/1, 91-124.
- Hauptmann H. 1971, Norşun Tepe Kazisi, 1969 / Die Grabungen auf dem Norşun Tepe, 1969, in: Keban Projesi 1969 Çalışmaları, 73-79/81-90.
- Heimpel W. 2009, Blind Workers in Ur III Texts, KASKAL 6, 43-48.
- Hoffner H.A., Jr. 2002, The Treatment and Long-Term Use of Persons Captured in Battle according to the Maşat Texts, in: Yener, Hoffner 2002, 61-72.
- Hudson M., Wunsch C. 2004 (eds.), *Creating Economic Order. Record-Keeping, Standardization, and the Development of Accounting in the Ancient Near East*, vol. IV. Bethesda, Maryland.
- Jas R.M. 2000 (ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, Proceedings of the Third MOS Symposium (Leiden 1999), PIHANS 88.

Istanbul – Leiden.

Karaosmanoğlu M., Korucu H., Yilmaz M.A. 2014, Altintepe Urartu Kalesi Kazi ve Onarım Çalışmaları 2003-2013, in: Kasapoğlu, Yilmaz 2014, 77-96.

Kasapoğlu H., Yilmaz M.A. 2014 (eds.), Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yili. Ankara.

Kleiss W., Kroll S. 1977, Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Forschung Herbst 1976) - B. Die Oberflächenfunde des Urartu-Surveys 1976, AMI 10, 53-118.

Kroll S. 2012, Ermenistan ve İran'daki Urartu, "Aktuel Arkeoloji" 30, 140-146.

Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P. 2012 (eds.), Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007, AI 51.

Leichty E. 2011, The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680-669 BC), RINAP 4. Winona Lake, Indiana.

Lorenz J., Schrakamp I. 2014, "Our Master! Do Not Destroy Us!" The Fate and Role of Non-Combatants in the Wars of the Hittites, in: Nadali, Vidal 2014, 37-64.

MacGinnis J. 2012, Evidence for a Peripheral Language in a Neo-Assyrian Tablet from the Governor's Palace in Tušhan, JNES 71/1, 13-20.

Muscarella O.W. 1974, The Iron Age at Dinkha Tepe, Iran, MMJ 9, 35-90.

Muscarella O.W. 1989, Warfare at Hasanlu in the Late 9th Century B.C., in: Dyson, Voigt 1989, 24-36.

Muscarella O.W. 1994, North-Western Iran: Bronze Age to Iron Age, in: Çilingiroğlu, French 1994, 139-155.

Muscarella O.W. 2006, The Excavation of Hasanlu: An Archaeological Evaluation, BASOR 342, 69-94.

Muscarella O.W. 2012, Hasanlu and Urartu, in: Kroll *et al.* 2012, 265-279.

Nadali D. 2014, The Impact of War on Civilians in the Neo-Assyrian Period, in: Nadali, Vidal 2014, 101-111.

Nadali D., Vidal J. 2014 (eds.), The Other Face of Battle. The Impact of War on Civilians in the Ancient Near East, AOAT 413. Münster.

Oded B. 1979, Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire. Wiesbaden.

Olsen B.A. 2014, Women in Mycenaean Greece. The Linear B Tablets from Pylos and Knossos. London – New York.

Palaima T.G. 2004, Mycenaean Accounting Methods and Systems and Their Place within Mycenaean Palatial Civilization, in: Hudson, Wunsch 2004, 269-301.

- Parpola S., Whiting R.M. 2002 (eds.), *Sex and Gender in the Ancient Near East. Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale*, Helsinki, July 2-6, 2001. Helsinki.
- Postgate J.N. 2008, *The Organization of the Middle Assyrian Army: Some Fresh Evidence*, in: Abrahami, Battini 2008, 83-92.
- Potts D.T. 2013 (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Iran*. Oxford: Oxford.
- Raaflaub K.A. 2007 (ed.), *War and Peace in the Ancient World*. Malden, MA – Oxford – Chichester.
- Reade J.E. 1979, *Hasanlu, Gilzanu, and Related Considerations*, *AMI* 12, 175-181.
- Richardson S.F.C. 2011, *Mesopotamia and the “New” Military History*, in: Brice, Roberts 2011, 11-51.
- Salvini M. 2002, *The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period*, in: Biscione *et al.* 2002, 37-60.
- Salvini M. 2008, *Corpus die testi urartei*, vol. I. *Le iscrizioni su pietra e roccia: I Testi*, DocAs VIII/1; vol. II, *Le iscrizioni su pietra e roccia. Thesaurus*, DocAs VIII/2; vol. III, *Tavole*, DocAs VIII/3. Roma.
- Salvini M. 2012a, *Corpus die testi urartei*, vol. IV. *Iscrizioni su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizioni su pietra paleografia generale*, DocAs VIII/IV, Roma.
- Smith A.T. 2003, *The Political Landscape. Constellations of Authority in Early Complex Polities*. Berkeley – Los Angeles – London.
- Snell D.C. 2011, *Slavery in the Ancient Near East*, in: Bradley, Cartledge 2011, 4-21.
- Uchitel A. 1984, *Women at Work*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 33/3, 257-282.
- Uchitel A. 2002, *Women at Work: Weavers of Lagash and Spinners of San Luis Gonzaga*, in: Parpola, Whiting 2002, 621-631.
- Wiggermann F.A.M. 2000, *Agriculture in the Northern Balikh Valley: The Case of Middle Assyrian Tell Sabi Abyad*, in: Jas 2000, 171-231.
- Yener A.K., Hoffner H.A., Jr. 2002 (eds.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History, Papers in Memory of Hans G. Güterbock*. Winona Lake.
- Zorn J.R. 1994, *Estimating the Population Size of Ancient Settlements: Methods, Problems, Solutions, and a Case Study*, *BASOR* 295, 31-48.
- Zorn J.R. 2014, *War and Its Effects on Civilians in Ancient Israel and Its Neighbors*, in: Nadali, Vidal 2014, 79-100.

POPULATION LOSSES OF THE ARMENIAN HIGHLAND IN THE PERIOD OF URARTIAN CAMPAIGNS

Grekyan Yervand

(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

Enumeration of population groups captured as prisoners of war is often mentioned in Urartian royal inscriptions. According to these sources, during the campaigns of Urartian kings to the various regions of the Armenian Highland and beyond, around 630,000 people were captured as prisoners of war. In addition, Urartian sources approximately forty times inform about captivity of "men (and) women" without mentioning of specific numerical data. It could estimate additional 200,000 prisoners. With this calculation, the total number of captives could reach up to 830,000 people.

Strangely enough, the Urartian texts always announce about "killing of the some" and "taking others alive". But when we compare the number of captive 'men' with the numbers of other population groups of different ages and sexes (such as 'youths/(male) children (of immature age)', 'warriors', 'women' or 'infants'), it becomes clear that the number of captured 'men' is negligible. It comprises only about 4.18 percent of the total, while the majority of the prisoners consist of 'youths/(male) children' and 'women', 41.59 and 47.82 percent respectively. This fact suggests that the statement of the Urartian texts about "killing of the some" was real and could mainly refer to adult male population of the local communities. It is not accidental that the texts also specifically mention the fact that the enumerated 'men' were taken alive, while in case of 'youths/(male) children' or 'women' this statement never figures in the texts.

If we accept that the evidence of the Urartian sources refer to 830,000 captured people and take off the numbers of 'men' and 'warriors' left alive, then it could be assumed that during the Urartian campaigns the total number of the massacred adult male population constitutes around 67-75 percent of men or 13.27-18.73 percent of the total number of prisoners of war, around 130-190,000 persons.

The Urartian Empire was a palace/temple state, and its economy required extensive manpower that was satisfied mainly through large-scale captures. It was another matter that the invaders faced with the problem of control over the captured people numbering in the hundreds of thousands, a problem, which they tried to solve by mass annihilation of adult men and by blinding and/or castrating the male prisoners, who had a chance to be left alive.